

Т.В. Брайченко, Н.О. Якухіна,

методисти навчально-методичного центру психологічної служби комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ ІЗ РОДИН ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Україна наразі перебуває в стані війни. Деякі території нашої держави незаконно анексовані та тимчасово окуповані, на інших – ведуться активні бойові дії. Ця ситуація спричинила масове переміщення громадян, які, в пошуках безпеки та захисту, змушені залишити свої помешкання, а це, відповідно, спричинило появу нової категорії населення – **внутрішньо переміщені особи (ВПО)**. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув місце свого проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. [4].

Кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в країні постійно змінюється, за останніми даними вона досягає **4,9 млн осіб**. Зокрема, на Черкащині загальна кількість зареєстрованих переселенців складає **59 270 осіб**, з них – 6053 дітей (дані станом на березень 2023 року).

В сучасних умовах всі громадяни, і ті, які безпосередньо знаходились в зоні бойових дій, і всі ті, кого ці події стосуються опосередковано, відчувають вплив психотравмивних чинників, спричинених збройним конфліктом. Тому вкрай актуальним є **соціально замовлення на надання психологічної допомоги** дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій, надання допомоги в соціальній адаптації родині та дитині до нових умов життя, нового освітнього середовища. Проблеми родин зі статусом ВПО розглядаються як проблеми сімей в кризі. Термін «криза» стосується стресової ситуації, де попередній досвід людини та її звична стратегія виживання не є адекватними для розв'язання ситуації. Криза настає, коли під тиском життєвих обставин відмовляють звичайні механізми, щоб ефективно їм протистояти. Вона може бути раптовою та драматичною, але може розвиватися й поступово. Розрізняють *внутрішні та зовнішні кризи*. До внутрішніх можна віднести кризи змін (природні, викликані розвитком особистості) і кризи, що пов'язані з внутрішніми конфліктами. Зовнішні кризи пов'язані з дефіцитом оточення (фізична та емоційна депривація) та травматичними подіями.

Враховуючи значну кількість вимушених переселенців, перед фахівцями психологічної служби закладів та установ освіти постало завдання щодо надання кваліфікованої допомоги постраждалим в ситуації соціально-політичної кризи, організації діяльності щодо адаптації учнів до нових умов та інтеграції родин у соціальне середовище, сприянні успішній соціальній адаптації.

Для того, щоб надавати кваліфіковану допомогу родинам ВПО, слід більш детально розглянути проблеми, з якими вони стикаються, та сприяти їх вирішенню. В першу чергу, фахівець, що супроводжує внутрішньо переміщену особу чи сім'ю з дітьми, має

мотивувати їх зареєструватися, адже не всі внутрішньо переміщені особи є офіційно зареєстрованими. Це сприятиме усвідомленню та прийняттю їхнього статусу, а також буде підставою для отримання допомоги (соціальної, юридичної, матеріальної тощо) від державних органів та благодійних організацій, сприятиме доступу до соціальних, психологічних, медичних послуг та вирішенню першочергових проблем.

Важливу роль в процесі адаптації дитини та родини відіграє **тип поселення**, з якого та куди перемістилися сім'ї. При переміщенні міської сім'ї в сільську місцевість, родині бракуватиме мобільності, соціально-професійного спілкування, комерційних центрів дозвілля, вибору освітніх та дозвільних послуг для дітей і дорослих, до того ж у селах сильніший соціальний контроль за сім'ями, де всі переважно знають один одного, і важко зберігати приватність. Не менш складною є проблема адаптації для тих сімей, які переселилися із сіл та селищ до великих міст, адже вони відчувають «стрес великого міста». Окрім типу поселення важливим є **безпосереднє місце проживання** вимушено переміщених осіб. За цим критерієм умовно родини можна поділити на дві групи: **перша** – це ті, що проживають у центрах спільного проживання (гуртожитки, санаторії, табори, заклади соціального спрямування), розділяють побут і мають «спільне життя, проблеми та радощі»; **друга** – ті, що проживають у родичів, друзів, орендують житло або отримали можливість безкоштовно проживати у «порожніх» будинках і які розсіяні здебільшого у сільській місцевості.

Та де б не проживала сім'я, вона змушена адаптуватися до традицій нового середовища, нових порядків організації життя, загалом до нового соціокультурного простору. Все це ускладнюватиме процеси адаптації сім'ї до нових умов проживання, і ці обставини необхідно враховувати при обстеженні житлово-побутових умов проживання сім'ї.

Більшість внутрішньо переміщених осіб щодня зіштовхуються з побутовими та соціальними проблемами та труднощами, пов'язаними із задоволенням базових потреб – наявність безпечних й комфортних умов проживання, харчування; відновлення документів; виплата пенсій і державних соціальних допомог; доступ до соціальних та медичних послуг, особливо для тих, хто потребує спеціалізованої медичної допомоги, лікування, реабілітації; професійне перенавчання і працевлаштування; влаштування дітей до навчальних закладів; продовження (поновлення) навчання тощо. Слід враховувати, що серед внутрішньо переміщених осіб певну кількість становлять соціально уразливі категорії населення (люди з особливими потребами, похилого віку, самотні, малозабезпечені тощо), і обставини переселення посилюють фактори ризику для них. Окрім цього внутрішньо переміщені особи можуть відчувати ізоляваність і несприйняття зі сторони приймаючої громади, що є перешкодою для побудови нових стосунків, працевлаштування за місцем переселення. Більшості з них важко чи неможливо влаштуватися на новому місці відповідно до звичних умов життя та соціального статусу, тому їм доводиться

змінювати життєві орієнтири та набувати нових як професійних, так і соціальних навичок.

Проблеми вимушено переміщених осіб, сімей з дітьми, які їм доводиться долати щоденно для задоволення своїх базових потреб, є масовими, пов'язаними з порушенням їх багатьох прав унаслідок військового конфлікту, дистантністю сімей та майже повним розривом з минулим життям. Родинам необхідно адаптуватися до нових умов проживання практично з чистого аркуша, без необхідного майна для життя на фоні значних психологічних проблем, які навіть за умов розв'язання всіх першочергових соціальних проблем довго ще дають про себе знати й позначаються на самопочутті, поведінці, спілкуванні, стосунках переселенців. Вимушене переселення супроводжується не лише матеріальними труднощами, а й значними психологічними проблемами. Саме ці проблеми визначають вразливість внутрішньо переміщених осіб, сімей і дітей. Але ступінь їх вразливості різна й залежить від адаптаційного потенціалу сімей, їх ресурсів. Подолання цих проблем може приводити до суттєвих змін у структурі сім'ї, стосунках її членів між собою та стосунках сім'ї із середовищем, а також викликати проблеми соціалізації сім'ї, її адаптації та набуття автономності в нових умовах життя.

Все це вимагає організації соціально-педагогічної роботи з внутрішньо переміщеними особами у подоланні проблем соціалізації, соціальної адаптації та примирення до нових умов життя в суспільстві, збереженні цілісності родини, сімейних стосунків.

Соціальна адаптація школярів із внутрішньо переміщених сімей є процесом і одночасно результатом взаємодії індивіда з кардинально зміненим мікросередовищем. Цей процес вимагає від особистості інтенсивної практичної діяльності, основним змістом якої є її пристосування і звикання до змінених умов, форм та способів приватного та суспільного життя. Оскільки соціальна адаптація є процесом, за якого особистість пристосовується до соціального середовища і при цьому впливає на це середовище, що також спричинює зміни останнього, то варто говорити про тісний зв'язок адаптації з інтеграцією особистості в систему соціально-психологічних зв'язків та стосунків, що виникають у новому соціальному середовищі життєдіяльності. Разом із тим можна говорити, що інтеграція в групу є результатом успішної адаптації особистості.

Процес соціальної адаптації школярів

Розглядаючи процес соціальної адаптації школярів із сімей внутрішньо переміщених осіб, можна виокремити такі її види:

- *навчальна адаптація* – пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, формування навичок самостійності в навчальній роботі;
- *соціально-психологічна адаптація* – пристосування особистості до взаємодії з новим оточенням (дорослими та однолітками), психологічна захищеність.

Основні шляхи адаптації дітей ВПО здійснюються через родину та через освітній заклад. В ситуації міграції спостерігається зміна дитячо-батьківських стосунків в бік зниження підтримки, зростання нерозуміння, конфліктів, проявів насильства. Це обумовлено тим, що у силу вікових особливостей, діти швидше та легше адаптуються до нової ситуації, набагато швидше приймають існуючі в новій культурі норми та цінності, на відміну від батьків. Тут батьки дещо відстають від дітей, відчувають свою незатребуваність в новому соціальному просторі і компенсують цей стан владою над дітьми. Батькам стає складніше знайти спільну мову з дітьми, а діти-мігранти інтенсивніше, ніж діти-немігранти відчувають брак спілкування з однолітками та учителями, а особливо з батьками та родиною, вони болюче реагують на відторгненість батьками, ізольованість від них.

Проте трапляється й так, що батьки виявляють до дітей надмірну увагу та турботу, тривожність та

жалібність. Все це спричиняє формування у дитини образу жертви, який впливає на формування життєвих цілей в майбутньому.

Окрім цього, дослідники виокремлюють два вікових періоди, які обумовлюють адаптацію дітей. *Для дітей віком від 5 до 12 років* характерні труднощі в навчанні, вивченні та засвоєнні окремих предметів, невротичні реакції у формі фобій, порушення сну і апетиту, порушення поведінки у формі агресивності, реакцій протесту, ускладненість контактів з місцевим населенням, погане знання норм і правил місцевого населення, недостатня сформованість соціально-комунікативних навичок. *Для дітей віком від 13 до 16 років* характерні низька соціальна активність, страх перед майбутнім, відсутність або нереалістичність професійної орієнтації, недостатність комунікативних навичок для адекватних контактів з місцевим населенням. Також для дітей підліткового віку актуальні переживання, обумовлені обмеженою кількістю однолітків ідентичної культури; своєрідність свого становища та своєї сім'ї і близьких як жертв соціальної несправедливості, як постраждалої сторони [7].

Слід взяти до уваги, що діти, які пережили травмуючу подію, можуть фіксуватися на двох типах думок (переконань):

1. Втрата довіри до оточення («Важливі в моєму житті люди не можуть забезпечити мою безпеку»);
2. Втрата довіри до себе або негативний образ себе («Надбання нових знань і вмінь також не забезпечить мою безпеку»).

Наслідком цього стає небажання брати участь у соціальних контактах (родина, освітнє середовище), спілкуватися з людьми, дбати про здоров'я тощо.

Таким дітям необхідно надання психологічної допомоги за трьома напрямками роботи:

- з середовищем,
- з близькими людьми,
- з самою дитиною.

Робота з середовищем передбачає створення *відчуття безпеки, ритмічності та константності*. Почуття безпеки за пірамідою А. Маслоу є базовим для особистості, а для переселенців воно є надважливим та необхідним, адже будь-яке відчуття загрози може спричинити повторні переживання, що негативно позначається на їх відновленні [5, с.44]. Оскільки у дітей внаслідок травмувальних подій, пов'язаних із війною, порушено ряд потреб, зокрема: потреба у безпеці, потреби у їжі та сні, спілкуванні з однолітками тощо, необхідно в першу чергу на цьому сфокусувати увагу, а також важливо дотримуватися певного алгоритму у встановленні контакту з дитиною, що допоможе не порушувати її особистісні кордони та «відновити» відчуття безпеки.

Варто зауважити, що внутрішньо переміщені особи, а особливо діти, стали надзвичайно чутливими до гучних звуків, таких як, посилення шуму літака, різких звуків, збільшення частоти шуму, перегляду військових фільмів та телевізійних новин, великого скупчення людей та багато іншого. Задля покращення психологічного стану дітей необхідно, щоб їхні умови життя були безпечними та стабільними, важливо створити для переселених дітей постійність умов, щоб вони часто не змінювали місця проживання, повторювали одні й ті самі види діяльності, зустрічалися з одними й тими ж людьми – саме в цьому полягає константність. Ритмічність полягає у виконанні зрозумілих та простих дій, а саме, прогулянки, харчування, режим сну, ранкова зарядка. Всі ці умови допомагають швидше пережити стрес та адаптуватися до нових умов життя [1, с. 62].

Робота з близьким оточенням передбачає врівноваження стану батьків, адже між ними та дітьми існує психоемоційний зв'язок, який впливає на почуття як дорослих, так і дітей.

Робота з самою дитиною полягає в наданні психологічної допомоги і передбачає наступні *етапи*:

1. *Відновлення відчуття безпечності* – емоційної та тілесної рівноваги, зниження захисних механізмів, які виникають у кризових ситуаціях.

2. *Відновлення та зміцнення психологічних ресурсів* дитини полягає у сприянні активізації природних ресурсів психіки дитини, на тлі яких можливий вихід із кризових станів.

3. *Реакція на негативні переживання*, які пов'язані зі стресовими чинниками, полягає у створенні умов для прямого чи символічного прояву та копіювання сильних негативних переживань, які можуть впливати на розвиток ПТСР.

4. *Активізація природних механізмів самовдосконалення*, адаптація до нових обставин – характеризується заохоченням та зміцненням позитивних змін дитячих станів, підсилювання природного середовища (відвідування гуртків за інтересами, заняття творчістю, спілкування з однолітками) [7].

Під час спілкування з дитиною не рекомендується:

1. Розпитувати у дитини про військові дії, які вона могла побачити, про те, як вона себе почувала, коли лунав звук сирени або було чути вибухи та постріли.

2. Розпитувати дитину про її рідних та близьких, що залишилися у місцях ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях.

3. Порушувати особистісні кордони дитини (перш ніж взяти її за руку чи обійняти, обов'язково потрібно запитати, чи можна це зробити).

4. Проявляти нещирі емоції (кожна людина має власні переживання, і якщо немає відповідного настрою, то не треба «натягувати» посмішку у спілкуванні з дитиною, адже діти добре відчують нещирість дорослих, і це може негативно вплинути на налагодження стосунків).

5. У присутності дитини обговорювати травматичні події, пов'язані із військовими діями.

6. Запитувати: «А як було у тебе вдома?», краще запитати: «А як тобі подобається?» або «Як би тобі хотілось?».

7. Використовувати ненормативну лексику у присутності дитини.

При наданні психологічної допомоги дітям значна роль належить батькам, адже від їхньої підтримки залежить, як швидко дитина стане відчувати себе безпечно та впевнено, адаптується до нового оточення в нових умовах життя. На адаптацію дитини також впливає її позитивний настрій та відчуття готовності долати можливі труднощі.

Варто зазначити, що травматичні події відбуваються на учнях, вчителів і на процесі навчання загалом. Це виявляється в тому, що у дітей, які зазнали травматичних подій, виникають труднощі з концентрацією, увагою та поведінкою. Деякі учні можуть бути занадто тихими та замкненими в собі, інші – надмірно активними. У багатьох дітей виникають труднощі з успішністю.

Процес адаптації до навчального процесу в нових умовах у кожної дитини відбуватиметься по-різному – залежно від рівня травматичного досвіду та його наслідків.

Важливою є роль кожного вчителя, вихователя, який працює з дитиною (дітьми) в цей період, зокрема їхня здатність бачити, розуміти та конструктивно ставитися до емоційних та поведінкових проявів дітей, що виникають внаслідок переживання ними стресових/травматичних ситуацій.

Полегшити процес адаптації до нових умов навчання також може внесення певних допустимих змін до навчального процесу. Наприклад, на певний час варто планувати коротчі за тривалістю та менш інтенсивні уроки, зменшити обсяг домашнього завдання, змінити вимоги до перевірки рівня знань дитини, проводити більше заходів, спрямованих на нормалізацію життя закладу освіти та учнів, залучати дитину до активностей,

що дозволяють їй виявити свої сильні сторони, шукати можливості для проведення з дитиною та дитячими колективами необхідних додаткових занять (наприклад, корекційної роботи, профілактичних занять, психологічних тренінгів тощо). Це допоможе посилити здатність діяти долати фактори, що нагадують про травмуючу подію.

Важливою є також співпраця з батьками: можна почути їхні спостереження за дитиною та проаналізувати, які фактори мають значний вплив на дитину, і в такий спосіб краще розуміти причини змін в її поведінці та навчанні [6].

Шкільна адаптація тісно пов'язана із соціальною адаптацією, яка зумовлена змінами соціальної реальності та життєвими обставинами та потребує особливої мобілізації та оптимізації зусиль школяра у відповідь на ці зміни. На допомогу учням, у цьому складному для них процесі, мають прийти дорослі та спеціально підготовлені фахівці, зокрема, соціальні педагоги закладів та установ освіти. Вони мають свідомо втручатись в адаптивну ситуацію для школярів із внутрішньо переміщених сімей, яка полягає у їх «пристосуванні» до нового:

- місця проживання (міста, житла);
- порядку, правил та режиму навчання і відпочинку;
- шкільного і класного колективу (педагогів, учнів).
- Метою психологічної підтримки дітей з категорії

ВПО має бути допомога, що спрямована на подолання проблем розвитку, викликаних пережитим досвідом вимушеного внутрішнього переміщення. Така допомога передбачає:

1. Робота з усією сім'єю з метою забезпечення умов для оптимального розвитку дитини та можливостей для розкриття її здібностей: створення сприятливого соціально-психологічного клімату в закладі освіти (психологічна просвіта педагогічних працівників, батьків); застосування міжсекторальної взаємодії та мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають; залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців: практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів.

2. Стимулювання розвитку через підтримку дитини: забезпечення індивідуальним психологічним супроводом дітей, вихованців, учнів, студентів зазначених категорій та надання їм необхідної корекційної, реабілітаційної і соціально-педагогічної допомоги; залучення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних навчальних закладів з метою створення умов для їх самореалізації: проведення психологічної діагностики та корекційно-відновлювальної роботи з дітьми даної категорії; залучення вихованців, учнів, студентів зазначених категорій до активної виховної і розвивальної діяльності в позаурочний час.

3. Усунення перешкод для розвитку дитини: соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків; надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги студентам закладів вищої та передвищої освіти в адаптації до нових умов навчально-виховного процесу та налагодження побутових умов їх проживання і встановлення нових соціальних зв'язків у закладі освіти та за його межами; недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, перенаправлення дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів.

Слід підкреслити, що соціальна адаптація одночасно виступає процесом і станом. Процес адаптації розглядається як входження особи в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та займання певного місця у структурі відносин між членами групи. Стан соціальної адаптації – це характеристика відносин людини, групи із зовнішнім середовищем, яке слугує виразом успішності адаптації як процесу. Розглядаючи соціальну адаптацію як процес, спрямований на оптимізацію взаємовідносин людини і соціального

середовища, необхідно враховувати, що цей процес є двостороннім, а саме: з одного боку, людина корегує свою поведінку відносно вимог соціуму, тобто цей процес пов'язаний з активною зміною своєї особистості, корекцією своїх власних установок і стереотипів поведінки; з іншого – людина впливає на соціальне середовище, внаслідок чого воно також зазнає певних змін.

Важливим моментом здійснення процесу соціальної адаптації є визначення *показників та критеріїв її успішності* (див. таблицю 1). До них можна віднести: позитивний емоційний стан в адаптивній ситуації, яку переживає школяр; позитивне ретроспективне співставлення з попередньою життєвою ситуацією; позитивне суб'єктивне самооцінювання досягнутого ступеня адаптації; результати і досягнення в навчанні; задоволення взаєминами в сім'ї, школі; оптимізм, відсутність тривожності.

Таблиця 1
Зміст показників рівнів соціальної адаптації школярів з внутрішньо переміщених сімей

Рівень	Зміст показників рівнів соціальної адаптації школярів
<i>Високий</i>	Стижка задоволеність дітей становищем, яке вони займають у закладі освіти, відсутні труднощі у нових умовах навчання, високі і добрі показники успішності, активна участь у поза навчальних заняттях, громадському житті класу і школи. Притаманна впевненість в собі, комунікабельність, наявність широкого кола друзів. Відчуття цілковитої захищеності у сімейному середовищі
<i>Середній</i>	Діти задоволені своїм положенням у класному колективі, проте спостерігається низький статус у міжособистісних стосунках. Відчуття тривожності у нових умовах, очікування щодо перевірки і контролю знань. Наявне незадоволення результатами навчання, проте можливий вияв самостійності, зосередженості, змобілізованості власних зусиль та досягнення успіхів у діяльності, яка їм до вподоби. Відповідальність за власні дії та вчинки ситуативна. Прояви пасивності можуть змінюватись бажаннями активної діяльності
<i>Недостатній</i>	Школярі не мають особливих успіхів у вивченні основних предметів, боляче реагують на неуспіх у значимих сферах життєдіяльності, відчують високий рівень тривожності в нових умовах навчання, переживання, як буде сприйматись відповідь однокласниками і учителем, а відтак боязнь і сором відповідати під час уроків. Неузгодженість стосунків у школі та сім'ї, відсутність друзів, відчуття самотності, незахищеності; наявна неадекватна поведінка в шкільному та сімейному середовищі. Виявляють внутрішнє і зовнішнє негативне ставлення до норм і вимог навчання, мають низький рівень суб'єктивного контролю, можуть конфліктувати з однокласниками і учителями, емоційно нестабільні, через що не вміють знаходити продуктивного виходу з конфліктних ситуацій

Показниками успішної соціальної адаптації школярів з внутрішньо переміщених сімей виступає достатній соціальний статус індивіда в певному середовищі, його психологічне задоволення цим середовищем і його найбільш важливими елементами, зокрема, задоволення навчанням, спілкуванням, побутом, їх організацією, умовами, змістом, формами тощо. Показниками низької соціальної адаптації є прагнення суб'єкта переміститись в інше соціальне середовище, відхилення у поведінці [3].

Для успішної соціальної адаптації ВПО, як дітей, так і дорослих, важливо навчати й інформувати їх про шляхи розв'язання проблем, роз'яснювати алгоритм дій, переконувати, показувати зразки дій, наводити приклади, ілюстрації, демонстрації, аналізувати ситуації, виконувати вправи, перевіряти й корегувати дії. Це вимагає в соціальному супроводі досліджуваних сімей застосування таких форм соціально-педагогічної роботи, як лекції, індивідуальні просвітні бесіди для формування знань і переконань, мотивації до розв'язання власних проблем, а також для формування умінь – тренінги, групи підтримки тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочкор Н., Дубровська В., Залеська О. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна». 2014. 84 с.
2. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження) / авт. кол. В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук; заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ: Ніка-Центр, 2020. 122 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/723324/1/posibnyk-grupovi-formy.pdf>
3. Корпач Н., Сидорук І. Соціальна робота з дослідження стану адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Педагогічний часопис Волині*. №1(8). 2018. С. 133-138.
4. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. Редакція від 29.10.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення 31.05.2023)
5. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери/ Мельник Л. А. та ін.; за ред. Волинець Л. С. Київ. ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
6. Психосоціальна підтримка учасників освітнього процесу. Навчально-методичний посібник. Андреевкова В. Л., Войцях Т. В., Гриців І. П., Мельничук В. О., Сабліна Н. О., Флярковська О. В., Харьковська Т. А. Київ. 2023. 149 с.
7. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник. Київ: Агентство «Україна». 2015. 176 с.
8. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 8. С. 434-446. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_8_53